

De Zeven Woorden van de Lage Landen

De Zeven Woorden van de Lage Landen

God • Water • Taal • Vrijheid • Smaak • Weven • Muziek

Remi Hauman, Gui van Gorp en Frank Judo (red.)

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Algemeen-Nederlands Verbond.

Het ANV brengt Nederlanders en Vlamingen samen om elkaar beter te leren kennen, de belangstelling voor elkaar te vergroten en de samenwerking te verbeteren.

© 2022 De Auteurs
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049508

Omslagontwerp & Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

7

Een verkenning vooraf

Remi Hauman, Gui van Gorp & Frank Judo

10

God

Maurice van Stiphout

34

Water

Anne Doedens

58

Taal

Piet van Sterkenburg

82

Vrijheid

Hans Cools

94

Smaak

Joris Verbeurgt

122

Weven

Jori Zijlmans

146

Muziek

Emanuel Overbeeke

5

Een verkenning vooraf

Denkt u zich in dat na de Sint-Elisabethsvloed van 1404 geen tweede of derde watersnoodramp met die naam was gevolgd maar een veel grotere, die ervoor had gezorgd dat de Noordzeekust vandaag liep langs mondaine badsteden als Meppen, Coesfeld, Mönchengladbach, Aken, Bitburg, Thionville en Charleville-Mézières. Met andere woorden: dat sinds de vijftiende eeuw – of als u wil nog iets langer – de Lage Landen bij de zee enkel nog een herinnering waren. Zou de wereld er dan anders hebben uitgezien? Welke voetafdruk hebben deze landen, bij gebrek aan grote stormvloed, dan wel achtergelaten?

Het fijne aan contrafactische geschiedenis is dat je nooit weet wat het antwoord op je vraag zou zijn geweest. En het fijne aan deze vraag is dan weer dat ze niet alleen over ons gaat, maar over de hele wereld. Het bestaan van Lage Landen impliceert immers dat er ook hogere landen zijn en is op die manier uit zijn aard relatief, gebonden aan een relatie met andere landen en hun bewoners.

Relatief is de vraag ook in een andere betekenis van het woord. Als er kunstwerken, uitvindingen of andere prestaties van menselijke creativiteit tot stand zijn gekomen in de Nederlanden of door tussenkomst van inwoners van de Nederlanden, hoeft dat niet te betekenen dat deze werken ook per definitie 'Nederlands' zijn. Descartes en Linnaeus hebben een deel van hun creatieve leven op Nederlandse bodem doorgebracht maar anderen maakten net de omgekeerde reis. En de oeverloze strijd over de vraag of de boekdrukkunst nu in Mainz, Haarlem of Aalst ontstond is niet alleen beslecht maar ook veel van zijn relevantie kwijt. Uitvindingen zijn vaak een laatste stap in een creatief proces waarbij meerdere mensen op verschillende plaatsen betrokken zijn geweest. Of wat brutaler uitgedrukt: als Amsterdam onder de zeespiegel was verdwenen

in de zeventiende eeuw, zou Rembrandt ongetwijfeld in Hamburg geschilderd hebben.

Geschiedenis schrijven is lijnen trekken. Hoewel die lijnen gebaseerd zijn op bronnen, feiten en documenten, hebben ze toch iets kunstmatigs en gratuits. Als wie een historisch verhaal vorm heeft gegeven, kent de ervaring: met hetzelfde materiaal kan je makkelijk drie wezenlijk verschillende weergaven van het verleden opbouwen, zonder de bronnen geweld aan te doen, maar afhankelijk van perspectief en lichtinval. Hobsbawm en Ranger hadden gelijk met hun *invention of tradition* – alleen is alle omgang met geschiedenis ergens *invention*.

Dit boek is zo'n inventie. Het trekt lijnen door de geschiedenis van de Lage Landen, aan de hand van zeven woorden: God, water, taal, vrijheid, smaak, weven en muziek.

Dat het zeven woorden zijn, is volstrekt willekeurig, behalve dan als knipoog naar Josef Haydn's 'Zeven laatste woorden', een passiecompositie uit 1787. Dat het deze woorden zijn, is dat eigenlijk ook: het is het gevolg van wikken en wegen, van kiezen en delen, van pogen om de veelvuldigheid op temporeel, geografisch, cultureel, religieus, politiek en nog veel meer gebieden in vakjes te duwen – op voorwaarde dat die vakjes ruim genoeg zijn om uitstulpingen toe te laten en zich te onttrekken aan de discipline die eraan opgelegd zou kunnen worden. Het zijn ankerpunten van een patroon waar een wereld in verborgen ligt. Ze geven richting aan de gedachten en nestelen zich makkelijker in het geheugen dan een register van gebeurtenissen en persoonlijkheden.

Vanzelfsprekend hadden we andere keuzes kunnen maken. 'Beeld' ontbreekt bijvoorbeeld. Dat thema is heen en weer gekeerd tot we

Afb. 1 | Leo Belgicus (de Nederlandse Leeuw) is een cartografische conventie waarbij de Nederlanden in de vorm van een leeuw werden afgebeeld. Claes Jansz. Visscher, Leo Belgicus, 1609.

wisten dat er geen goede oplossing bestond en we de knoop moesten doorhakken. Daarom is er geen hoofdstuk over de zogenaamde Vlaamse Primitieven en de Hollandse Meesters maar proberen we met illustrerende kunstwerken diagonalen tussen onze zeven lijnen te trekken.

Onze vraag naar de voetafdruk van de Lage Landen is dus geen zoektocht geworden naar topprestaties door individuen op vlak van kunst, wetenschap en cultuur. Dit boek biedt daarom geen inventaris van beroemde of belangrijke mensen, noch van allerlei rariteiten uit ons verleden.

Liever willen wij een beeld schetsen waar de Lage Landen zich samen in kunnen herkennen en dat voor ons als geheel een blijvende betekenis heeft. Veel van de verwezenlijkingen uit onze ge-

schiedenis zijn niet louter een individuele prestatie maar ook het resultaat van de manier waarop wij samen omgaan met de gemeenschappelijke uitdagingen die onze omgeving ons biedt. Een voor de hand liggende dynamiek uit onze omgeving is de motiverende prikkel van de zee of de rivieren en de wijze waarop men in de Lage Landen met de waterhuishouding is omgegaan. Geen regio ter wereld heeft zo creatief en intensief het water bestreden en ingezet voor het eigen voordeel als de Lage Landen. Bepaalde delen van onze regio zouden niet bestaan zonder onze typische dijken, polders en Waddeneilanden.

Een net zo belangrijk argument voor deze groepsbenadering is de wijze waarop de Lage Landen zich hebben ontwikkeld door onderlinge uitwisseling. Historici wijzen in dit verband graag op de bredere Europese context van de maatschappelijke of historische

evoluties en zij hebben daarin een punt – maar slechts gedeeltelijk. Ook vandaag is de zogenaamde ‘Europese integratie’ hoofdzakelijk een zaak van interregionale samenwerking binnen dezelfde taal- of cultuurgroep en niet buiten deze geschiedkundige lijnen. De Duitse socioloog Max Haller beschreef hoe deze samenwerking enkel functioneert rond Europese macroregio’s met hun overgeërfd culturele affiniteiten en historische relaties. Dat was vroeger niet anders en daar zijn in de Lage Landen boeiende voorbeelden van te vinden, zowel op het vlak van het individu als de algemene cultuur.

Orgelbouwer Willem Hermans (1601-1683) bijvoorbeeld was geboren in het Nederlandse Thorn, maar volgde een broederopleiding bij de jezuiten in Mechelen, om daarna het orgelbouwersvak te leren in (Frans-)Vlaanderen. Midden in de reis van zijn leven emigreerde hij naar Italië (1648) en bouwde er negentig orgels. Zijn werk bracht een ommekeer in de geschiedenis van de Italiaanse orgelbouw, twee orgelscholen (Tronci en Agati) ontstonden uit zijn ‘Noordelijke’ vernieuwingen. Jaarlijks organiseert men er een Hermansfestival (www.hermansfestival.it), en zijn twee overblijvende orgels (in Pistoia en Collescipoli) zijn levende relieken voor Italianen. Zijn realisaties zijn een Europees verhaal maar één dat nooit had kunnen bestaan zonder de geïsoleerde, wederzijdse bevruchting binnen de Lage Landen vooraf. We moeten zijn verhaal dan ook plaatsen binnen deze interregionale context.

Het is relevant om ook de invloed van de Lage Landen op de Europese cultuurgeschiedenis apart te bekijken. De Amerikaanse socioloog Charles Murray maakt in zijn lijvige studie *Het menselijk genie* (2004) een rangschikking van de meest invloedrijke naties in de Europese geschiedenis (aan de hand van naamvermeldingen in compendia en encyclopedieën). Meten is weten, herinnert u zich? De onbetwistbare top drie bestaat uit de Engelsen, Fransen en Duitsers, elk even groot qua dominante invloed. Op de vierde plaats volgen de Italianen en daarna de Lage Landen onder de vijf invloedrijkste naties. Dit beeld krijgt kladere trekken als men er de kaart bijneemt van de regio’s waar de hoogste concentratie van significante personen binnen de Europese kern vandaan komen. Vanuit deze

regionale invalshoek blijven er vier zwaartepunten over die de toon aangeven op de kaart van Europa: Ile de France, het Zuid-Oosten van Engeland, Toscane en de Lage Landen. In detail verschijnen er nog verassender resultaten: tussen 1400 en 1600 (Late Middeleeuwen) bijvoorbeeld zijn de Lage Landen bijna alleen verantwoordelijk voor alle topprestaties op vlak van muziek.

In de Late Middeleeuwen was er natuurlijk nog geen sprake van een Algemeen-Nederlands Verbond, dat een jonkie van 125 is. Zoals dat past bij jonge leeuwen, koos de vereniging ervoor haar verjaardag speels te vieren, onder meer met dit boek. Het is wat tegendraads, gaat uit van de gedeelde cultuur van de Lage Landen en heeft een brede blik. Dat leek ons beter aan te sluiten bij de stijl van de vereniging dan een lijvige studie waarin wordt uitgelegd hoe goed we wel bezig zijn. Want zelfs al zijn we dat, dan nog zijn er vele andere manieren denkbaar om goed bezig te zijn.

Al evenmin zijn we op zoek gegaan naar een verenigingsvisie op de geschiedenis van de Lage Landen. Niet alleen bestaat die niet, omdat dat noch de taak, noch de expertise van het Algemeen-Nederlands Verbond is. Wel zijn we te rade gegaan bij mensen wiens expertise boven elke verdenking staat en die daarenboven blij hebben gegeven van origineel (en misschien bij momenten zelfs tegendraads) denken. Het verzoek dat ze kregen voorgelegd, bestond er niet in een historische studie te schrijven waaruit zou blijken dat hun verhaallijn al dan niet terug te vinden is in de geschiedenis van de Lage Landen. Ze kregen als het ware een thema gepresenteerd waarop ze muzikale variaties konden borduren door op basis van één woord een blik op de gemeenschappelijke geschiedenis van de oude Zeventien Provinciën werpen. Als u in de stukken iets essayistisch ontwaart, hebt u helemaal gelijk. Dat was ook de bedoeling.

Misschien is dat wel de ultieme les die u uit dit boek kan halen – voor één keer in het Engels: *anything goes!* Welke conclusie u ook aan de zeven woorden verbindt, ze heeft bestaansrecht. Zolang u maar niet betreurt dat het nooit tot een fatale Sint-Elisabethsvloed is gekomen.

God

Bij wijze van inleiding

De kerkvader Augustinus zei het al: ‘Wie God denkt te begrijpen, kent hem niet’. Schrijven over God is moeilijk. Het is dat altijd geweest en zal het altijd blijven want uiteindelijk gaat schrijven over God over geloof en/of ongeloof van de mens of over het onbegrip van de ene mens over het geloof of ongeloof van de andere mens. Schrijven over God in de Lage Landen is dan ook geen sinecure. En toch, sinds de komst van het christendom naar onze gewesten in de Romeinse tijd is het geloof in de christelijke God – in de persoon van Jezus Christus, want daarover gaat het in deze tekst bij uitsluiting – door de tijden heen een constante geweest. In deze bijdrage wil ik mij daarom richten op een beperkt aantal opvallende uitingen

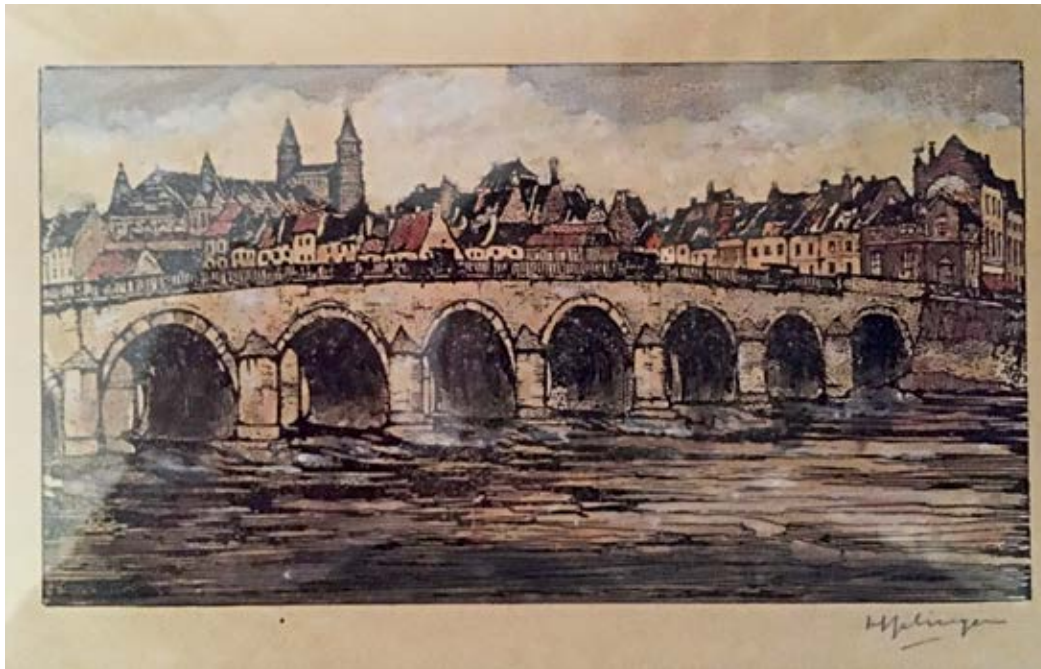
Afb. 1 | Interieur van de dertiende-eeuwse, romaanse Andreaskerk te Westeremden (Groningen), foto © M. van Stiphout, 2010.

van het geloof in die God in de Nederlanden aan het eind van de Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd. Deze beschouwingen zijn persoonlijk, niet van systematische aard en niet uitputtend en hebben op één na allemaal betrekking op de tijd dat de Kerk in de Nederlanden nog niet gedeeld was. Zij behoren daarom tot het gemeenschappelijk erfgoed van alle kerken en kerkelijke gemeenschappen in onze streken en in één geval – namelijk van Erasmus – zelfs eveneens tot het erfgoed van niet-gelovige humanisten. Die beschouwingen betreffen de zichtbare uitingen van geloof in architectuur en stratenplan van steden en dorpen, de begijnenbeweging en begijnhoven, Nederlandse mystiek en mystici, de Moderne Devotie en Erasmus, voornamelijk in een mozaïek van korte, geschreven portretschetsen. Want een beschrijving van het concrete leven van mensen, hoe kort ook, zegt meer dan een uitvoerig relaas over de theorie. De uitzondering betreft de Statenvertaling van de Bijbel vanwege het belang ervan voor de Nederlandse taal en dus voor alle Nederlanders in Noord en Zuid. Zowel de vruchten van het geestesleven als materiële kunstuitingen zoals kunstvoorwerpen en architectuur zijn graadmeters van het geloof in God en een spiegel van de tijd waarin zij tot stand kwamen én waarvan ze tevens integraal onderdeel zijn. Daarom wordt, waar nodig en nuttig, ook hiernaar verwezen om de relatie met de geestelijke ontwikkelingen aan te geven.

Verwijzingen naar God in stad en land

Het is vrijwel onmogelijk om in de Lage Landen een stad of dorp te naderen zonder een kerktoren in het vizier te krijgen. Komt men vervolgens ter plaatse, dan blijkt vaak dat er nog meer gebouwen met een (oorspronkelijk) religieus doel zijn of versieringen aan gebouwen die verwijzen naar het geloof van de bouwers of bewoners ervan.

Afb. 2 | Han Jelinger (1895-1961), De Maasbrug te Maastricht, geaquarelleerde lithografie, 1925, particuliere collectie.

De Limburgse kunstenaar Han Jelinger (1895-1961) toonde op zijn in 1925 gemaakte geaquarelleerde lithografie met de titel *De Maasbrug te Maastricht* (ZIE AFB. 2) fraai de krachten die de structuur van onze steden gevormd hebben. Enerzijds zijn dat handel en nijverheid, anderzijds is dat een brede waaier van op religie betrekking hebbende activiteiten, zoals kerken, kloosters en gasthuizen. We zien op de voorgrond van deze steendruk de Maas en de Maasbrug – gedurende eeuwen de enige stenen brug over de Maas in de Nederlanden – die staan voor handel en nijverheid, want waar een waterweg is, is transport en waar transport is, is handel. Op de achtergrond links staat de Onze-Lieve-Vrouwe-basiliek. Wanneer de kunstenaar zijn blik een beetje verder naar rechts had laten gaan zouden daarnaast ook de toren van de Sint-Janskerk en nog iets verder rechts de Sint-Servaasbasiliek, de oudste nog bestaande kerk van Nederland, te zien zijn geweest, die samen symbool staan voor de al dan niet publieke uitoefening van religie in deze stad. Veel uitingen van religie in steden in de periode waarop ik mij hier richt, waren bedoeld voor een kleine kring van kanunniken of kloosterlingen en niet, of slechts zeer beperkt, toegankelijk voor ‘gewone gelovigen’. Een panorama of een plattegrond van om het even welke andere stad in

Nederland en België of zelfs heel Europa had ook gebruikt kunnen worden: steeds zijn de vormende elementen handel en nijverheid enerzijds, religie anderzijds, zij het niet noodzakelijk in deze volgorde. Het bekendste voorbeeld van de invloed van religie op stadseconomie en stedenbouw vinden we in de voor de Nederlanden zeer belangrijke stad Keulen als gevolg van de *translatio* – overbrenging – van de relieken van de Drie Koningen naar die stad. Relieken zijn, los van de vraag of ze echt zijn of niet, wegwijzers naar de heiligen en de heiligen zijn op hun beurt weer wegwijzers naar God. Volgens de overlevering was het Helena (± 248-± 329), de moeder van de Romeinse keizer Constantijn (273 of 280-337), die in Palestina behalve de resten van het ware kruis ook de relieken van de Drie Koningen of Drie Wijzen (Mattheüs II,1-12) terugvond. Deze relieken werden in het jaar 344 aan de stad Milaan geschonken. Na de belegering en uiteindelijk de verovering van Milaan in 1164 door de Duitse keizer Frederik Barbarossa (1122-1190) werden de relikwieën van de Drie Koningen aan de Keulse aartsbisschop Reinald von Dassel (ca. 1120-1167) geschonken als beloning voor zijn steun aan de keizer in deze strijd. De aartsbisschop liet de relieken in hetzelfde jaar naar Keulen overbrengen. Dit was een briljante beslissing want Keulen werd

hierdoor één van de belangrijkste steden van de christelijke wereld met een permanente stroom pelgrims tot gevolg. Om een waardige bewaring en verering van de relieken mogelijk te maken, werd een gouden schrijn vervaardigd – het grootste edelsmeedwerk uit de Middeleeuwen – door de enige middeleeuwse goudsmid die met naam bekend is: Nicolaas van Verdun (± 1130-1205). Om dit schrijn op zijn beurt waardig te kunnen huisvesten, werd in 1248 begonnen met de bouw van de Keulse domkerk, de eerste kerk in Duitsland die volledig in gotische stijl gebouwd werd en die tot op de dag van vandaag het waarmede van de stad Keulen is.

De combinatie van handel- en bedevaartstad treffen we, zij het iets kleiner, ook aan in Maastricht. De dichter Hendric van Veldeke (1150-na 1185) beschrijft in zijn Sint-Servaaslegende uit het midden van de twaalfde eeuw de stad Maastricht die gelegen is op een kruispunt van land- en waterwegen en contacten onderhield van Engeland en Frankrijk tot Hongarije en Scandinavië toe. En ook hier stromen de bedevaartgangers toe, dit keer om de relieken van Sint-Servaas – de eerste bisschop in de Nederlanden – te vereren, die net als de relieken van de Drie Koningen in een prachtige schrijn bewaard worden. Want waar geld en geleeft geloof elkaar ontmoeten daar ontstaat kunst, ook tot eer en meerdere glorie van de eigen stad en het daar beleden geloof.

Dit type schrijnen, die we behalve in Keulen en Maastricht (ZIE AFB. 3) ook terugvinden in Aken, Hoei, Namen en Luik, is typisch voor het Rijn- en Maasland vanaf de twaalfde eeuw. Dit alles benadrukt nog eens dat de zichtbare religieuze kunst en de bouwwerken in de steden de vrucht zijn van een bloeiend geestesleven met dichters, schrijvers, schilders en beeldhouwers.

Wanneer we vervolgens een blik werpen op het stratenplan en de namen van de straten en we abstractie maken van zeer plaatselijke eigenaardigheden, dan zijn de vormende elementen van handel/nijverheid en uitingen van religie ook hier overal terug te vinden. *Grosso modo* zijn er drie groepen te onderscheiden die overal voorkomen: de grote handelsroutes of de naam van de stad waar de straat of weg (uiteindelijk) naartoe voert, bijvoorbeeld van Brugge via Brussel naar Keulen, van Brussel naar Parijs, of van Den Bosch naar Brussel. Vervolgens zijn er de straten en pleinen die verwijzen naar de beroepen van de bewoners, zoals de volders, wevers, molenaars, bakkers, slaggers enz. en de markten waarop zij hun waren verkopen zoals de vismarkt, kippenmarkt, beestenmarkt, graan-

markt. Daarnaast zijn er de straten die verwijzen naar de kerken en kerkhoven die er liggen of de religieuzen die er wonen: Onze-Lieve-Vrouwe-plein, Sint-Jans-Kerkhof, Papenstraat, Papenhulst, Domeinplein, Pieterskerkhof, Munsterplein, franciscanen, karmelieten (of liefvrouwenbroers), broeders, broers, augustijnen, dominicanen, norbertijnen, kruisheren, clarissen, zwartzusters, gasthuizusters, begijnenstraat, en typisch voor de Lage Landen: het begijnhof.

Vanaf de twaalfde eeuw verrezen her en der in de steden van de Nederlanden gotische kerkgebouwen, zoals in Leiden, (Pieterskerk 1121-1570), Brussel (1226-1519), Brugge (Onze-Lieve-Vrouwekerk, vanaf 1230), Utrecht (1254-1517), Nijmegen (Grote of Sint-Stevenskerk, vanaf 1273), Amsterdam (Oude kerk, tweede helft dertiende eeuw), Gouda (Sint-Janskerk, vanaf 1278), Gent (begin veertiende eeuw), Antwerpen (1352-1521), Haarlem (1370-1520), opnieuw Leiden (Hooglandse kerk, vanaf 1377), Leuven (Sint-Pieterskerk, vanaf 1400), Breda (1410-1547), Rotterdam (1449-1525), Alkmaar (1470-1518), om er maar enkele te noemen en nog te zwijgen van de burgerlijke gebouwen in dezelfde stijl.

Ondanks het belang en de dominantie van de steden op de omlandende in de Lage Landen mag men nooit vergeten dat een groot gedeelte van de bevolking in dorpen woonde, zeker in de periode waartoe ik mij hier beperk. Al naar gelang de ligging waren dit kleine nederzettingen van boeren of vissers. Waar de kerkelijke architectuur voor de stad al gezichtsbepalend was, geldt dit nog sterker voor dorpen, waar een dorpskerk met afstand het meest in het oog springende gebouw was en vaak ook letterlijk midden in het dorp lag, zoals de prachtige kleine romaanse kerkjes in Groningen, Friesland en Drenthe, maar ook in Brabant en Limburg, of de imposante donkere bakstenen kerken in Zeeland en Holland. Godservaring op het platteland of in een vissersdorp is dan ook iets fundamenteel anders dan in de stad. Wie voor zijn levensonderhoud afhankelijk is van oogst of vangst staat in een andere relatie tot de Heer van die oogst of vangst, dan de stedeling die aan het eind van de voedselketen zit en alleen het 'afgewerkte' eindproduct ziet. Behalve de dorpskerken lagen op het platteland ook de kerken van de beschouwende kloosterorden, zoals benedictijnen, cisterciënzers en kartuizers.

De begijnenbeweging en begijnhoven

De begijnenbeweging was een beweging van vrouwen en mannen die zonder het afleggen van eigenlijke kloostergeloften een religieuze gemeenschap vormden die in de Nederlanden ontstond aan het eind van de twaalfde eeuw en enkel in de Lage Landen vele eeuwen

Afb. 3 | Noodkist (Servatiusschrijn),
Schatkamer Sint Servaas, Maastricht.

standhield. Hun voor onze streken typische nederzettingen kennen wij nog onder de benaming begijnhoven. De leden van de beweging leidden een ernstig godsdienstig leven van gebed, beheerden – en dat is uitzonderlijk – hun eigen vermogen en bleven leven volgens hun stand, voorzagen met handenarbeid en werken van liefdadigheid in het eigen onderhoud en legden een gelofte van gehoorzaamheid aan de overste af voor de tijd dat zij in deze gemeenschap leefden. Begijnen (vrouwen) en begarden (mannen) konden na verloop van tijd terugkeren naar de wereld en huwen maar ook intreden in een kloosterorde. Uiteraard konden zij ook voor de rest van hun leven begijn of begard (een woord van Dietse oorsprong) blijven. In de loop der eeuwen zien we in de streken waar de begijnenbeweging verdween, zoals het Rijnland, een overgang naar de derde orden van dominicanen en franciscanen.

Bij een leven in navolging van de arme Jezus Christus denkt men al snel aan Sint-Franciscus van Assisi (1181/1182-1226). Echter nog voor het optreden van deze heilige in Umbrië in de vroege dertiende eeuw nam de begijnenbeweging reeds eind twaalfde eeuw een aanvang in de Zuidelijke Nederlanden, meer bepaald in de stad Hoi (Huy), die zich in de Vroege Middeleeuwen ontwikkelde tot één van de belangrijkste steden aan de Maas en het duurde niet lang of overal in de Lage Landen, van de Noordzeekust tot voorbij de Rijn, in Brabant – het hartland van de oude Nederlanden – en het prinsbisdom Luik konden vertegenwoordigers ervan worden aangetroffen. Maar vooral verspreidden zij zich in de in die tijd sterk groeiende steden van Vlaanderen. Het waren met name vrouwen die zich tot deze nieuwe religieuze beweging aangetrokken voelden. Mogelijk hebben naast religieuze ook economische, sociale of demografische redenen – zoals met name een groter aantal vrouwen dan mannen in de hogere lagen van de maatschappij als gevolg van de kruistochten – een rol gespeeld bij het ontstaan van de beweging.

Voordat echter ingegaan kan worden op het hoe en waarom van de begijnenbeweging, dient eerst met enkele pennentrekken het kader geschetst te worden waarbinnen de beweging van begijnen en begarden zich ontwikkelde.

Door de invallen van de Noormannen tussen 800 en 1050 was het politieke, sociale en kerkelijke leven in West-Europa eeuwenlang ontredderd. Ook het samenvoegen door Duitse keizers van wereldlijke en kerkelijke taken in de hand van bisschoppen en abten droeg niet bij aan herstel. Juist integendeel: het kerkelijk leven werd uitgehouden. Eenheid van Kerk en Staat komt het geloof vaak niet ten goe-

de. Een godsdienstig en moreel verval was hiervan het resultaat. Op kerkelijk vlak liep de strijd tussen geestelijke machten, onder leiding van paus Gregorius VII (1073-1085), en wereldlijke machten, aangevoerd door de Duitse keizers, uit op de Investituurstrijd, genoemd naar een juridische formaliteit – de investituur van bisschoppen en abten als hoge beambten van de keizer en tegelijkertijd op een binnenkerkelijke hervorming onder de naam Gregoriaanse Hervorming. In het Luikse maar ook in het Utrechtse Sticht was het samengaan van kerkelijk en wereldlijk gezag zo goed als totaal.

Verskillende ontwikkelingen hebben invloed uitgeoefend op het ontstaan van de begijnenbeweging: de kennismaking met het oosters christendom ten tijde van de kruistochten en vooral met het teruggetrokken leven van de woestijnmonniken; de activiteit van rondtrekkende predikanten die opriepen tot boetedoening en ommekeer en bovenal het ontstaan van diverse armoedebewegingen die later ook hun weerslag kregen in de stichting van nieuwe kloosterorden zoals de norbertijnen, de cisterciënzers – die streefden naar een kloosterleven in extreme eenvoud en nederigheid – en later de dominicanen en franciscanen, maar dus ook de eerste begijnen en begarden.

Kenmerkend voor de spiritualiteit van de begijnen en begarden – waarop, zoals nog zal blijken, ook werd voortgebouwd in de mystiek en de beweging van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven – is de devotie tot de arme en lijdende Godmens Jezus Christus. Dit christocentrisme is kenmerkend voor de laatmiddeleeuwse vroomheid. We zien het ook vaak terug in de schilderijen van de Vlaamse primitieven. Wellicht vindt deze devotie haar oorsprong bij Bernardus van Clairvaux (1090-1153), abt en vooraanstaand lid van de jonge cisterciënzerorde, die het christendom in de Vroege Middeleeuwen door zijn preken en geschriften omvormde tot een meer persoonlijk beleefd geloof dat als ijkpunten had het leven van Jezus enerzijds en een nieuwe plaats voor de maagd Maria in haar rol van middelares tussen God en de mens anderzijds. Deze nieuwe vroomheid werd over de gehele westerse wereld verspreid door de vele benedictijner en vooral cisterciënzerabdijen. Andere uitingen van verering van het menselijk leven van Jezus Christus waren de devotie tot het kind Jezus en vooral ook zijn aanwezigheid in de eucharistie. In 1246 werd onder invloed van de visioenen van de Luikse mystica Juliana van Cornillon (†1258) het feest van Corpus Christi of Sacramentsdag als nieuw feest in het prinsbisdom Luik ingevoerd. Pas in 1264 werd het een feestdag voor de universele Kerk. Veranderingen in de liturgie hadden ook invloed op de laatgotische en renaissance-

Afb. 4 | De werkzaamheden van de Mechelse begijnen, schilderij, zeventiende eeuw, anonieme maker, Museum Hof van Busleyden, Mechelen, foto Joris Luyten.

sculptuur in de Zuidelijke Nederlanden waarvan we ons nu nog nauwelijks een beeld kunnen vormen voor wat betreft de omvang en de betekenis ervan. Kunstenaars vervaardigden beeldhouwwerk in hout en steen. De belangstelling voor de beeldhouwkunst uit deze periode is over het algemeen geringer dan voor de schilderkunst uit dezelfde periode, terwijl de productie van de beeldhouwers minstens even indrukwekkend en omvangrijk was. Behalve luxe-textielwaren, wandtapijten en schilderijen werden er ook vele retabels in Brabant geproduceerd, met name in Brussel, Mechelen en Antwerpen. Een retabel is een gebeeldhouwd of eventueel ook geschilderd altaarstuk. De term is afgeleid van het Latijnse *retro tabulum*, ofwel 'achter het altaar'. Bedoeling van het retabel was het versieren van het altaar in het koor van de kerk. Tegelijkertijd vervulde het liturgische functies. Ook waren er monumentale houten en stenen beelden nodig voor de gotische kerkgebouwen.

Het ideaal van een leven in armoede van begijnen en begarden sloot ook aan bij de – deels randkerkelijke en ketterse – bewegingen bekend onder de namen katharen en 'begini' – die in de elfde eeuw hun oorsprong vonden in Zuid-Frankrijk en Noord-Italië. Het nieuwe woord begijn kreeg als gevolg hiervan in de vroege dertiende-eeuwse literatuur in Brabant en de streek rond Keulen de betekenis van ketter: iemand die aanleunde bij de leer van de katharen, of van 'verdachte en huichelende vrome' of 'dweperige devoot'. Zo kregen de goedwillende gelovigen van de begijnenbeweging een naam die spottend en afkeurend bedoeld was. Zij droegen hem als geuzennaam.

Aanvankelijk hadden de begijnen geen uniforme klederdracht. Zij gingen sober gekleed als gewone burgervrouwen zonder sieraden. In de loop van de tijd ging hun kleding meer lijken op de kleding van religieuzen. De falie, een lange hoofddoek die verwant is aan de huik, werd het onderscheidingsteken van de begijnen. Deze kon zowel zwart als wit zijn, zoals uit oude prenten en schilderijen blijkt. Zwart was de dominante kleur van hun kleding. De begijnen werkten soms mee in hospitalen voor melaatsen en ziekenhuizen (gast- en godshuizen) en in het volksonderwijs. Er waren echter ook zeer geleterde begijnen, zoals nog zal blijken bij de bespreking van enkele mystici uit de Nederlanden. De begijnen bedreven daarnaast handwerk: kant- en weefkunst, spinnerij en blekerij, ook deden zij de was voor veel stedelingen in een tijd waarin zelf wassen een moeizame en tijdrovende bezigheid was, vandaar de aanwezigheid van bleekweiden in de begijnhoven en de ligging nabij riviertjes (ZIE AFB. 4). Van de begarden is bekend dat zij weverijen hadden.

Twee bedenksels over het ontstaan van de naam begijn kunnen nu definitief naar het rijk der fabelen worden verwezen. Ten eerste dat de naam zou zijn afgeleid van de kleur beige, naar de kleur van hun habijt. *Quod non*, want zwart of grijs was steeds de dominante kleur van de begijnenkleding. Vervolgens dat deze naam zou zijn afgeleid van de naam van de Heilige Begga († 693). Ook dit is onjuist. Studies over de gelijkenis tussen de naam Begga en begijn kwamen pas op in de zeventiende eeuw en zijn volgens de kenners fictief van aard. Wel is het zo, dat Begga vanaf die tijd in veel begijnhoven als tweede patroonheilige vereerd werd.

In het begin van de beweging woonden de begijnen verspreid over de steden als kluizenaresen nabij kerken en kloosters, later soms ook in een kluis in het ouderlijk huis. Na verloop van tijd begonnen deze alleenstaande vrouwen zich opnieuw te groeperen rond een kapel, hospitaal of leprozerie, aanvankelijk in gemeenschappelijke huizen, later in particuliere huizen in dezelfde straat of wijk, wat vervolgens weer uitgroeide tot de begijnhoven die in veel steden in de Zuidelijke Nederlanden nog steeds deel uitmaken van het stadsbeeld. Wellicht was het deze woonwijze onder toezicht van een pastoor – en vaak ook met nauwe banden met nabijgelegen kloosters van vooral dominicanen – die hen behoedde voor afdwaling in de richting van ketterijen. De begijnen konden ook betrokken zijn bij de armenzorg. Tot aan de Franse Revolutie (1789) had elke parochie een Heilige Geest-tafel. Dit was een liefdadige instelling ter ondersteuning van hulpbehoevenden en was tevens de reden dat veel begijnhoven in de secularisering tijdens de Franse tijd niet verkocht werden als nationaal goed, zoals bij kloosters normaal gesproken het geval was maar net als de kloosters van hospitaalcongregaties – die door het Franse regime als nuttig voor de samenleving werden beschouwd – toevertrouwd werden aan de Burgerlijke Godshuizen (*Hospices Civils*) en de Burelen van Weldadigheid. Deze gingen later op in de Commissies voor Openbare Onderstand en weer later in de Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW).

Ook in de Noordelijke Nederlanden waren er begijnhoven. De bekendste nu nog bestaande vinden we in Breda, Haarlem en Amsterdam. De oorzaak van het grotendeels verdwijnen van de begijnen in het Noorden moet niet gezocht worden in de opkomende Reformatie maar vond al veel eerder plaats. Zoals reeds aangegeven, was men in de Duitstalige landen niet gecharmeerd van de begijnen, vermoedelijk omdat men daar meer met de ketterse exemplaren

met dezelfde naam geconfronteerd werd en niet met de brave begijnen en begarden uit de Nederlanden. De uitspraken van de pausen in deze waren niet eenduidig. Eerst erkenden zij de begijnenbeweging, later verboden zij ze weer. De Duitse bisschoppen verboden daarop eveneens de begijnenbeweging. De bisschop van Utrecht, wiens bisdom geheel het huidige noordoosten van Nederland omvatte, volgde eveneens deze lijn en sloeg daarom al in 1318 de begijnen en hun begunstigers met de kerkelijke ban. De bisschoppen in de Zuidelijke Nederlanden (Luik, Doornik en Kamerrijk) waren minder gehaast om in te grijpen tegen de begijnen zodat de beweging daar van de kerkelijke autoriteiten mocht blijven voortbestaan. Wel grepen de burgerlijke overheden in en sloegen alle bezittingen van de begijnen en begarden aan. Na protesten bij paus Johannes XXII (1249-1334), stond deze opnieuw een uitzondering toe voor de begijnenbeweging maar slechts in de Nederlanden omdat zij daar een onberispelijk leven leidden en geen ketterijen aanhingen.

De hofjes in de Noordelijke Nederlanden hebben niets te maken met begijnhoven, al zijn ze misschien wel hierop geïnspireerd, bijvoorbeeld uit het oogpunt van beschermd wonen. Oorspronkelijk waren dit liefdadigheidshofjes die tussen de dertiende en negentiende eeuw gesticht werden en bedoeld waren voor zieken, ouderen of pelgrims. De latere hofjes werden voornamelijk aangelegd met het oog op de huisvesting van bejaarden en weduwen en zijn daarmee een voorbeeld van de (overwegend) protestantse caritas. Waar de begijnhoven een typisch verschijnsel voor de Zuidelijke Nederlanden zijn, zijn de liefdadigheidshofjes dit voor de Noordelijke Nederlanden. Zij komen vooral voor in Noord- en Zuid-Holland en in Groningen.

In de Zuidelijke Nederlanden bleef de begijnenbeweging en ook het begijnhof als stedenbouwkundig verschijnsel bestaan – en bloeide de beweging zelfs op in de zeventiende eeuw als gevolg van de hernieuwde verdieping van het geloofsleven in de Contrareformatie – om vervolgens langzaam af te sterven en uiteindelijk definitief uit te doven in het begin van de éenentwintigste eeuw. De laatste begijn ter wereld, Marcella Pattyn, stierf in 2013 te Kortrijk op 92-jarige leeftijd.

Nederlandse Mystiek

Wat mystiek precies is, valt moeilijk te omschrijven. In streng religiewetenschappelijke zin is het de gewone gevoelsmatige en intellectuele beleving overstijgende ervaring van de goddelijke of transcendente werkelijkheid. Mystiek is noodzakelijk religieus. Of, om

het met de kenner van de Nederlandse mystiek Leonce Reypens (1884-1972) te zeggen:

Hoe de christelijke mystici ook over God denken, zij zijn het erover eens, dat hun ervaringen niet slechts van esthetische, intellectuele of gevoelsmatige aard zijn; opgaan in God is geen gewone gebedservaring, maar een de gehele mens omvattende en onmiddellijke gemeenschap met God die de eigen beperktheid overstijgt. Echte mystiek wordt daar gevonden, waar het idee van schepping volmondig bevestigd wordt en waar de genadegemeenschap met de zichzelf mededelende God het meest benadrukt wordt.

Echte bovennatuurlijke mystiek kan niet zelf opgewekt worden via gebed of fysieke yoga want zij is volkomen afhankelijk van Gods initiatief. De Nederlanden kennen een rijke mystieke traditie vanaf de twaalfde eeuw. Een traditie die invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het geestelijke leven in het Westen. Het zou te ver voeren om alle middeleeuwse mystici uit de Lage Landen hier uitvoerig de revue te laten passeren maar van enkelen – de belangrijkste – wil ik hier toch kort leven en werken memoreren.

Willem van Saint-Thierry (†1148) wordt tegenwoordig onbetwist erkend als de geestelijke vader – via zijn geschriften – van de eigen mystieke school in de Lage Landen. Vermoedelijk werd Willem rond 1080 geboren in Luik. Hij verliet die stad echter al op jeugdige leeftijd voor studies in Reims waar hij ook in de benedictijnerorde trad. In 1121 werd hij tot abt gekozen in de nabijgelegen abdij van Saint-Thierry. Na eerst aan de geestelijke vernieuwing van zijn eigen en talrijke andere kloostergemeenschappen in Noord-Frankrijk en Wallonië te hebben gewerkt werd hij, na bevriend te zijn geraakt met Bernardus van Clairvaux, cisterciënzermonnik in de abdij van Signy in de Franse Ardennen. Daar schreef hij zijn bekendste werk: *Epistola ad fratres de Monte Dei*. De geestelijke leer van Willem vormde het fundament voor de verdere ontwikkeling van de eigen inzichten van Beatrijs van Nazareth, Hadewijch en later Jan van Ruusbroec. De bibliotheek van het mede door Ruusbroec gestichte klooster van Groenendaal bezat op het eind van de vijftiende eeuw talrijke werken van Willem van Saint-Thierry.

In het werk van Willem van Saint-Thierry domineert het relationele: de identiteit van de mens kan in de visie van Willem alleen bevestigd worden in of door de ander. Ik kan mijzelf niet bevestigen. Slechts een ander kan mij bevestigen. Dit geldt al helemaal wanneer het gaat om de relatie van de mens en God, Hij die de geheel Andere is. Om de relationele structuur tussen God en de mens te be-